

SZEMLE

Mikszáth Kálmán világa

/Egy Mikszáth-regény margójára/

B. Szabó György

A „LEGÍROBB ÍRÓ-NAK NEVEZTE ADY.

Művésznek, aki az életet leélnivalónak s magasságos megnyugvással leélnivalónak vallotta“; írónak, aki „csak Mikszáth akart lenni, ezt a Mikszáthot szépen kibontani az akármilyenség lárvájából: művész.“

A nyugtalan és tragikus századvég irodalmi világának bátor nekilendülései és fájdalmas letörései, a félresiklott tehetségek hullása és az eleve elhallgatásra ítélt művek újlesztő tanulságai között — a Millennium görögtüzeinél haláltáncát járó „úri“ Magyarország kavargásában — Mikszáth, ez a „legíróbb író“, olyan kényelmes nyugalommal ült, mint aki már megnyergelte az örökkévalóságot: a csillagokra függesztette tekintetét.

Egy görög isten derűjével, mozdulatlanságával, mosolygó fölényességével tekint méha alá az Olimposz alatt zajló szennyes tülekedésre, s tudja, hogy lesz-e a fiatal nemzedék mozgalmainak sikere, szkeptikusan így felel:

„Amennyiben azok a törekvések olyan jelentékenyek, mint a kőszá hírek verik (ámbár én azt hiszem, hogy azok ráfogások, vagy legalább túlzások), akkor nem lesz. Mert úgy gondolom, hogy a régi formákat, régi bátvá-

nyokat letörni, illetve a közönség ízlését megváltoztatni csak az irodalom terén vezető országok képesek s azok se mindig.“

Így egy fáradt kezelegyintéssel intézi el az irodalmi harcokat, azt az irodalmi háborút, amely „gyermek a szociális háborúnak“, s egy csendes vállrándítással felel az újat keresők, az európaiságért, a polgári Magyarorszáért küzdők buzgalmára és akarásaira.

Fontosabb dolga akadt: önmagát kívánta kifejezni.

A FALUSI-URI MAGYARORSZÁG LÉGKÖRÉBEN, a fél-fudális viszonyok fojtogató szorításában, hamis illúziók és avatag hagyományok között, a belső ürességet teleplezd paradés gúnyák és pompázó, szavakvilágában, ahol a tapintatos beszédformáinak és a még tapintatosabb „hallgatás“-nak évszázadokdajkálta, neves már-már művészetté fejlesztett „vívmányai“ kötelezők az „úri“ osztályhoz tartozók számára — a kényelmes hallgatag, derűs Mikszáth, tapintatlanul, igen kellemetlen igazságokat mondott ki. Nincs még egy írója a múlt század magyar irodalmának, aki hasonló éleslátással, állhatatosabban és merészebben leplezi le a magyar uralkodó osztály minden bűnét, aljasságát, hitványságát, mint ő. A

dzsentri még gátlás nélkül tetszeleg önnön erejében, nagyrahivatottságáról ábrándozik, álmokat kerget, amikor Mikszáth, ez a kegyetlen igazmondó, ez a cinikus bölcs, ez a mosolygó illúzióromboló máris kimondja felette a halálós ítéletet.

Milyen sors vár egy társadalomra, milyen jövő egy országra, ahol „úri svilhákság” — a könnyelmű, kényelmes, munkátlan és léha élet — eszményé, egyetlen, emberhez méltó életformává vált?!...

MIKSZÁTH ALAPVETŐ IRÓI JELLEMVONÁSA A KIÁBRÁNDULTSÁG.

Mozdulatlansága, fölényes nyugallma, gondatlan derűje, bölcs józansága, mesélő kedvének hőmpölygő áradása, gúnyos hunyorítása — mindez külsőség: alakoskodás, írói álarc, mely megtevesztésre szolgál.

Kötelező viselet, hogy a közönségnek — ennek az elmaradott és csak az író külső habitusára figyelő közönségnek — az íróiról alkotott illúziója teljes legyen.

Nyűg, amelyet Mikszáth egy életen át türelmesen viselt: megtevesztően hasonló ahhoz az írói arcképhez, amelyet kortársai alkottak róla.

Az író legyen újságíró — és Mikszáth lapot alapított, hogy főszerkesztő lehessen; az író legyen képviselő — és Mikszáth mamelukká lett, hogy mindenkora kiábránduljon az „úri” politikájából. Az író legyen szellemes társalkodó — a kedélyes társalkodó — a kedélyes táblabírói fajtajából — és Mikszáth sziporkázott, adomázott, úgy írta művei javát, mintha mesét mondana: lassan, tempósan, sok-sok kitéréssel bontogatva a mese szálait, magafelelően gyönyörködve a meseszálak színében, anyagában, fogásában, el-elmerengve a szöttes alakuló ábráján és csak olyankor ocsúdva fel, amikor már kifogyott a meseszál és — elkészült a mű; jóízűen mesélt: a fiatalok írt, nem a szemnek, és az élőbeszéd minden báját, keresetlenségét: a szaporázást és az ellassúdást, a kihagyást és sejtetést is ki tudta fejezni. Viselje az író büszkém a kényen adott „írói tünelembárcát” — és Mikszáth viselte, nem büszkén, hanem túró megadással mehezen, bár fáradt egykedvűséggel, s noha látta és érezte a helyzet fonáltságát, sohasem lázadozott: az írói hivatás intézményes megállapítása sem zökentette ki nyugalmából; az írás, az alkotás egyetlen életelemmé lett, nem életpótlék, hanem — s milyen fonákul hangzik ez — maga az élet; kiélési forma,

amely támadást és védekezést, türelmetlen állásfoglalást és hallgatag béketűrést, ellágyulást és dacot, gúnyos cinizmust és cinikus gúnyt, álmot és valóságot egyaránt magába foglalt és kifejezhet: Mikszáth csak írásaiban élt. A mikszáthi nyugalomért és derűért roppant nagy árat kellett fizetnie.

KÉT HÉTTEL HALÁLA ELŐTT, IRÓI MUNKÁSSÁGÁNAK jubileumi ünnepségén, ott hódozta elötte az egész „hivatalos” Magyarország. Fáradtan, letörtten hallgatja a díszbeszédeket, s válaszában, amely a maga nemében egy kicsit remekmű is, így bocsátja el magától az ünneplőket: ... „*méltóztas-
sék hazasozolni azzal a tudattal, hogy láttak ma végre egy boldog embert*”

Pedig sohasem lehetett boldogtalanabb, mint ekkor, ezekben a percekben.

A „hivatalos” Magyarország e zajos ünnepén az író Mikszáthra keserű ürömcöppök vártak: egy félreértett életmű emésztő keserűsége.

ÖTVENHÁROMÉVES VOLT, AMIKOR a *Különös házasság*-ot 1900-ban megjelentette. Már országos nevé író.

Népszerűségét részben novelláskötetelmek és három regényének, — *Szent Péter esernyője*, *Beszterce ostroma* (mindkettő 1895-ben) és az *Új Zrínyiász* (1898-ban), — de elsősorban és túlnyomórészt a Pesti Hírlapban megjelent országgyűlési karcolatainak köszönhette, amelyeket majd egy évtizeden át írt fáradhatatlanul és az újságírói rohat kényyszerében, szellemesen és csipkelődő maliciával, apró pillanatfelvételekben örökítve meg a „*tisztelt Ház*” életét — az újságíró-karzat perspektívájából tekintve át a parlament „nyüzsgést” — s a bennfentesek meszélytelenségével addig-addig ödöngve a klub és a folyosó hullámzó zajlásában, hogy — maga is képviselővé lett. Az is maradt éllete végéig.

Kényelmesen viselte ezt az új szerepet: majd húsz évem keresztül kormányparti mandátummal a zsebében tért meg politikailag „bizonytalan”, nemzetiiségi többségű választó-kertjeitől és mindössze két ízben szólalt fel az országgyűlésen s húsz év során — jelentéktelen kérdésekben.

A képviselői szülőjében olyan nyugalommal ül mint az otthoni kopott bőrdíványon: írói témáit forgatja magában, töpreng, lát és eszmél. A közélet felől közelítette meg kora társadalmának súlyos válságait, s az a kép, amely eléje tárult nem volt sem felemelő,

sem vigasztaló. Az intézményes politikai tehetetlenség — politikai züllöttséggel párosulva — a maga kedvtelésére és gyönyörűségére — parlamentesdít játszik.

S micsoda „honatyákkal!”

S micsoda „oszlopai“-val az ország-lásnak!... Mamelukok, stréberék, örök hallgatók, hangsóg „úgy van“ képviselők: törpe akarnokok és az akarat törpéi, a korrupció megtestesítői és a megtestesült korrupció...

Egy ország rohan a pusztulása felé és a lejtőn megindult robogó szekereket, az „úri“ osztály szekerét semmi sem állítja meg.

Mikszáth ennek a tragédiának a krónikása: ezt a rothadási folyamatot megkísérelte írásba foglalni.

NEM VOLT TEHÁT MÁR „KEZDŐ“ REGÉNYÍRÓ; már barátkozott a műfajjal és számot tudott vetni a regényforma lehetőségeivel és törvényszerűségeivel.

A szigorú kompozíciót megkövetelő és a közlésforma lazaságát megengedő művészi forma fegyverezte és felszabadította Mikszáthot: lehetővé tette a közlésvágy áradását, de ugyanakkor elfeledtette az elbeszélésekben elért művészi kvalitások roppant írói erőfeszítéseket őrző, előremutató tanulmányait: az önfegyelmet és az igényeséget.

A kismesterek részletező aprólékoságával és meghökkenítő gondatlanságával alkotta regényeit: remekműbe illő részeket emagvölt, futó ötletekkel és jellegzetes „töltelék“-anyaggal vegyülnek; egy-egy mellékfigura emberi tulajdonságai — mesteri szűkszavúsággal jellemelve — valószínűtlenné tesszik az előtérben mozgó hősök hitelességét; fáradt, unalmas, túlexponált felületek ellenben, friss ragyogó részletek szomszédságában; zabolátlan romantika és realista szűkszavúság játszik át egymásba: a mese és a valóság küzdelme ez, amely a mese győzelmével végződik. Ennek okát azonban nemcsak Mikszáthban és írói módszerében kell keresnünk.

TÖRTÉNELMI REGÉNYT IRT: A JELENHEZ kívánt szólni.

A „Különös házasság“ történelmi regényének időszériu politikai mondanivalója volt. Ebben az egyházi latifundiumokkal bőkezűen „megáldott“ országban, amelyet Ady a „mágnások és püspökök uradalmanak“ mimósított, a békák brekegése emberi nyelvre lefor-

dítva valóban úgy hangzott, ahogyan Mikszáth is hallotta:

„Urrak a papok! Urrak a papok!”

Ma éppen a regényben kifejezett haladó állásfoglalás tanúsága halványodik el. Mikszáth ezt a művét nem azzal a szándékkal írta, hogy egy aktuális, közjogi kérdést s kora politikai és parlamenti harcainak egyik legnagyobb vívmányát — a polgári házasság intézményét népszerűsítse, de az is bizonyos, hogy Buttler János gróf szomorú történetében, erőszakos házasságának megsemmisítése körüli harcokban és a képmutató, farizeuskodó papok és az egyházi mesterkedés vérforraló aljaságának és hitványságának bátor megmutatásában — még ott érezzük egy politikai kiállás merész lendületét és egy még le nem csillapultó emberi indulat felemelő pátozását.

Körülböte a világ megadóan hódol az egyre inkább tartalmát veszítő külsőségeknek s képmutató farizeuskodással eszményíti a múltat.

Pedig a múlt nemcsak hősokeket ismer: egy kor nemcsak óniásokot szül, hanem törpéket is, nemcsak oroszlanokat nemz, hanem nyulakat is, sőt denevéreket, vakondokokat, békákat és egyéb vaksi csúszó-mászó féregeket is.

Mikszáth ebben a művében ismét — akár az Új Zrínyiaszban — az idő és a viszonylagosság élményét fogalmazta meg.

Ezúttal nem szatirikusan és félreérthetetlen célzatossággal, nem a fonákások halmozásával és a helyzetek kiélezésével, mint a szatvári hősök „szentségtörés“-nek mimósított feltámasztásában. Nem is egy ötlet variálásával és abszurdumig vitt fokozásával. De nem kevesebb bátorsággal és teleplező szándékkal, mint amott.

Hiteles vagy elhírhedt történetet regényesített, vállalta a tér és időbeli elhatároltságot, megköttöttséget.

S egyetlen utalás nélkül a jelenre, letűnt idők és elviharzott események kétségeit és döbbeneteit érzékeny, halló fülekkel kihallva — és papírra jegyezve — koráról és kortársairól beszél.

Történelmi regényt ír: a jelenhez kíván szólni.

S MILYEN EZ A JELEN? A nagy egyházpolitikai harcok elültek, s a konzervativizmus — Széll Kálmán korában — újra barátkozni kezd a reverendával. Tegnap még úgy látszott, hogy az egyházi reakció retirálni kénytelen — s

ma az alig pár pillanatra kihagyó béka-koncert újra és még hangzatosabban hangzik fel:

„Urrak a papok! Urrak a papok!”

Tegnap még úgy tűnt, mintha az országgyűlésen megannyi bajnoka a liberálisizmusnak dörögne és szórná vilámlámbúzes, sístergő mennykőveit és felperzselni, elhamvasztani akarná ezt az ütött-kopott, kívül-belül toldott-foldott rozoga nemesi alkotmányt — s másnap már csak káprázatnak tűnik minden, ragyogó tűzijátéknak. A tegnapi bajnokok visszavetlennék adomázó, hathotázó vidéki méltóságokká, akik mind egyetértéssel abban, hogy a „paraszt sültve jó”, vagy átalakulnak afféle Dörnyvágású szolgabirákká, akik hajdúkkal, somfabottal és mogyorópálcával regnálhatnak guberniumokon és a nép „zsírján” szedik meg magukat; megannyi „fenemember”, akiket jó messze elkerülni és minél távolabb elkotródni még a nevík hallatára is.

Micsoda világ! A nyilvánosság előtt a liberális nemesség szerepében ágál, pózol, szónokol — erkölcsi meggyőződésekben és életstílusában pedig az erőszakos kiskirályt, a papi romlottsággal, kepmutauással és szavassággal szövetkezik... mi következhet ebből?

S ha ez a dölyfös, kíméletlen nagyúri önkényességgel párosult alakoskodás az egyházzal, a papi romlottsággal, kepmutauással és szavassággal szövetkezik... mi következhet ebből?

A válasz: Buttler János története.

DERÜSEN, JÁTEKOSAN INDUL A REGÉNY és csak az egyre gyakrabban felhangzó komor hangok figyelmeztetnek, hogy a vidáman nekilendülő történet lassan elborul; a tragikusság háttérbe, visszavonulni kényszeríti a még itt-ott kicsillanó örömet, amely egyre ritkábban és mind halványabban jelentkezik, hogy a mű végső kicsengésében bukkanjon fel újra, abban a valószínűtlen, sejtelmes, rövid, balladai kifejezés-formáktól inspirált részben, amely nem zárja le szigorúan a művet, de a befejezettség hatását szuggérálja: nem feleld, hanem töprengésre készítet, nem megnyugtát, hanem állásfoglalásra ösztökél.

Még kihallani véljük a mű elején a forradalmi Marseillaise magyar visszhangját; az antiklerikális és materialista gondolkodás villan fel egy pillanatra az idős orvos érválásében és a sárospataki diákok énekében. S a vendéglőudvaron parittyával remekelő

Kossuth Lajoska felbukkanása sem véletlen: egy kissé már itt is felrémlik a regimentekért üzenő és mozgosító forradalmi melódia későbbi inspirátorának, a forradalmárnak az alakja.

A jelenben a jövő.

Mert a jelen nem vigasztaló, nem felemelő.

Ez a jelen a börtönné változott* Európa jelene, a Szent Szűetség korának Európája. S ez a Magyarország: I. Ferenc önkényuralmának rendőr-erőszakkal fékentartott és fegyelmezett gyarmata. Császárhű, aulikus magyar főnemességgel, főpapsággal, Dörny-féle parasztnyúzó szolgabirákkal, romlott, francia udvari abbékra emlékeztető Szecsenkákakkal s ezek bűnét — az egész papság érdekében — óvatosan leplező, takargató „szörös és vörösfülű” kövér kanonokokkal, akiket „csak úgy serceg a zsír”.

Milyen elintézésre várhatott ebben a világban Buttler János „különös házassága”? Ez a raffináltan, polkolian kieszelt, erőszakosan és ravaszul, számítással átgondolt és végbevitt házasság? Milyen sors várhat erre az ügyre? Erre az egyre bonyolódó, egyre szövevényesebbé váló „casus“-ra, amelyet a józan ész és az emberi lelkiismeret egy tollvonással oldana meg, amikor az egyház „tekintélye” forog kockán, amikor az udvar érdekei az ellenkezőjét kívánják, s amikor a cél — szentesíti az erőszakot?

Mennyi önmegtágadást és hiábavaló reménykedést, mennyi csalódást és felesleges megpróbáltatást okozhat az egyén életében egy olyan társadalmi rend, amelyben a bűnt, a szennyet, az aljasságot és az erőszakot — s milyen előkelő formában és megtévesztő különöségek között — szentesítik!

Milyen megcsúfolása ez a mély, felemelő emberi érzelmeknek!

Buttler János és Horváth Piroska szerelmének.

A REGÉNY ELLENTÉTEKET FOG-LAL EGYSÉGBE: az elembertelenedő, elkomoruló, elaljasodó világ áll szemben a szív igazságával; egy társadalmi rend «igazsága» az élet jogát és az emberi boldogságot kívánja megsemmisíteni.

Mikszáth szándékosan élezi az ellentéteket: mind sötétebb színekkel és egyre elkieseredettebben, dacosabban, merészebben festi ezt az ellenséges, gyűlölt világot, hogy ugyanakkor annál

több meghatottsággal, eszményítéssel és belső nagyotugással telítse az idilli részeket; minél színesebben és megragadóbban villantja elének az emberi boldogság megnyilvánulásait, annál komolyabban az életben, átitatódott eggyé vált nivalója a képmutató, erőszakos, ideje-múlt társadalmi erőkről.

Amilyen szenvedéllyel, izzó gyűlölettel, maró szatírával és keserűséggel szól egy hazug társadalom ördögi machinációiról, oly mértékben kényszerül idealizálni, szebbé, tartalmasabbá tenni a tiszta szívek vonzódását.

S a megoldás?

Mintha csak egy megoldása maradna a művészi igazságszolgáltatásnak: a népmese igazsága.

Egy fikatív, de a legtisztább, a legmegfelelőbb igazságszolgáltatás ez: a feudális társadalom „igazságával” szemben — az emberi igazság győzelme.

EBBEN A VALÓSÁGTÓL VALÓ HIRTELEN ELKANYARODÁSBAN nemcsak Mikszáth írói módszerének problematikusságát, a realizmus és romantika kettősségének feloldhatatlanságát, a mű egész szerkezetében jelenvaló ellentmondást kell meglátnunk, hanem ennek a művészi alkotómódszernek a társadalmi eredőjét is.

Ennek az írói módszernek és emberi

állásfoglalásnak a gyökerei ott vannak Mikszáth Kálmán korában.

A magyar századvég hatalmas földcsuszamlást jelző talajának ingatagságában, az emberi értékek hullásában, egy eszményített feudális világ elembertelenedésében, illúziók és hazugságok között — Mikszáth valóban nem talál semmi vigasztalót.

S a maga módján — megszenkesztve művészetében a maga világot — művészi áttételesség formájában válaszol háborgó lelkiismeretének szavára.

Ez a válasz sokszor halk, de sohasem erőtlen, gyakran kihagyó, de mindig egyértelmű.

Az idő és a viszonylagosság élményének első és úttörő művészi megfogalmazását adta Mikszáth a magyar regényirodalomban.

Ennek az úttörő kísérletnek eredményeit és kudarcait, a kivitelezés problematikusságát és a művészi szándék becsületességét mutatja ez a regény is.

MIKSZÁTH KÁLMÁN VILÁGÁT FEDI FEL előttünk ez a könyv.

Egy letűnt kor levegőjét, emberi indulatait, felejthetetlen és előremutató tanulságait idézi, visszhangozva egy elsüllyedt világ távoli, elkésett, megszívlelendő üzenetét.

(1957)

Krónika a szegények életéről

Bori Imre

Vasco Pratolini: Szegény szerelmek krónikája, Szépirodalmi kiadó, Olcsó könyvtár, Budapest, 1956.

A mai irodalmaknak valahogy próbakövévé vált a kisemberek életének bemutatása. Mert a XX. század irodalmában nagy hódításokat tett az intellektualizmus. Magának vallja immár a lírát, a színpadot jórészen ő uralkodik és a regények vastok kötetiben is elterpeszkedik. Ennek az irodalomnak lapjain a legtöbb esetben nem cselekvő élet bontakozik ki, hanem az

elmékedés, mint jellemzően intellektuális magatartás válik uralkodóvá. Nem véletlenül merül fel éppen ebben a században az a téves felfogás is az irodalom hőseiről, hogy csak a többitől elütő emberi élet lehet érdekes és csak azt lehetséges ábrázolni.

Dél-Európában azonban kibontakozott egy regényirodalom, amely szándékában és az életről vallott, az írói ábrázolásról kialakított felfogásában lényegesen elüt a világirodalomban uralkodóvá vált felfogástól. Ez az irodalom az élet közelében vagy magában az életben él, onnan merít, abból táplálko-